

Віталій Тельвак

ЧЕСЬКА ГРУШЕВСЬКІАНА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Серед актуальних напрямків сучасного грушевськознавчого пошуку своєю важливістю вирізняється проблема рецепції творчої спадщини М.Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., тобто в період, коли сам учений був активним учасником історіографічних дискусій, творчо реагуючи на критику колег по цеху. При цьому на сьогодні скільки-небудь повним можна вважати вивчення лише вітчизняної грушевськіани, що має солідний досвід інтерпретації завдяки знаковості постаті видатного вченого та громадського діяча, епохальності його внеску у розбудову більшості напрямків тогочасного українського життя. Практично незнаною на сьогодні є проблема сприйняття творчого доробку М.Грушевського в інших національних історичних школах. Тут можемо навести лише поодинокі публікації, що висвітлюють особливості становлення російської¹, польської² та німецької³ грушевськіани. У той же час, звернення до національних традицій інтерпретації творчості видатного вченого дозволить вирішити, поряд із низкою конкретно-історіографічних проблем, також ширше коло питань, передусім культурологічного та наукознавчого плану. Адже загальновідомо, що М.Грушевський, тривалий час перебуваючи в епіцентрі українського національного життя, уособлював в очах західного світу сучасне собі українство. Тому оцінки, котрі були озвучені стосовно його діяльності, зі значною вірогідністю можемо екстраполювати на весь український рух кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Різнопланова діяльність М.Грушевського поза українським середовищем найбільш зацікавлене сприйняття зустріла з боку представників сусідніх слов'янських народів, що уважно стежили за швидким зростанням українського культурного та суспільно-політичного життя, починаючи з кінця ХІХ ст. При цьому російські та польські оглядачі в своїй більшості достатньо

критично сприймали активізацію українського руху, вбачаючи в ньому небезпеку для традиційних засад експансіоністської політики стосовно українських земель. На тлі загострення українсько-польської та українсько-російської полеміки на зламі ХІХ-ХХ ст. доволі спокійно та доброзичливо виглядає рецепція здобутків українського руху в чеській науковій літературі та публіцистиці, що яскраво позначилося на оцінках творчого доробку одного з його лідерів. Цьому сприяло як налагодження тісних чесько-українських культурних контактів на зламі ХІХ-ХХ століть, так і особисті приятні стосунки М.Грушевського з провідними чеськими політиками та науковцями⁴.

Вже перші кроки М.Грушевського по розбудові українського наукового життя в Галичині здобули зацікавлене висвітлення на сторінках чеської періодики. Особливо схвально чеські оглядачі відгукувалися про науковий рівень видань Наукового Товариства імені Шевченка, передусім, реформованих його головою «Записок НТШ». Наприклад, на сторінках авторитетного видання «*Český časopis Historický*» йшлося про несприятливі умови для розвитку української науки рідною мовою у межах Російської імперії та вказувалося, що справу розбудови української культури взяли на себе львівські науковці, об'єднані у НТШ. Товариство, володіючи обмеженими коштами, наголошував оглядач пражського журналу відомий філолог та фольклорист Їржи Полівка, настільки професійно реалізує свою наукову програму, що невдовзі заслужено претендуватиме на здобуття академічного титулу. Він наголосив на важливості наукових видань НТШ у справі популяризації здобутків української культури та науки, зауважив, що майже бездоганно у титульному виданні Товариства поставлено відділи бібліографії та наукової хроніки⁵.

Безпосередньо до творчості М.Грушевського представники чеського наукового світу звернулися після публікації першого тому «Історії України-Руси». Незважаючи на певні проблеми зі сприйняттям українськомовного тексту праці, у чеських фахових часописах було відзначено його появу. Так, на сторінках пражського журналу «*Český časopis Historický*» було наголошено, що книга українського професора, створена на високому професійному рівні, є першим ґрунтовним опрацюванням раннього періоду історичного буття українського народу⁶. А редакція іншого

празького часопису «Věstnik Slovanských Starožytosti», інформуючи про появу першого тому «Історії» М.Грушевського, пообіцяла читачам невдовзі опублікувати на своїх шпальтах розгорнуту рецензію на книгу⁷. Цікаво, що в цій справі редактор «Věstnika» Любор Нідерле звертався до самого автора з проханням підказати можливого рецензента⁸. За порадою М.Грушевського, Л.Нідерле звернувся до молодого на той час учня львівського професора Мирона Кордуби. Його розлогий рецензійний огляд з'явився на сторінках третього тому часопису⁹.

Справжній сплеск зацікавлення творчістю львівського професора у чеському науковому середовищі викликала поява німецькомовного першого тому «Історії українського народу» М.Грушевського. Чеська історична наука відгукнулася на появу цієї книги двома змістовними рецензіями. Для празького часопису «Sborník Věd Právních a Státních» розлогий критичний огляд на «Історію українського народу» написав професор Карлового університету Карел Кадлець¹⁰. В огляді К.Кадлеца переважає глибокий аналіз змісту праці, виконаний зі справжнім знанням предмету. Особливо докладно чеський дослідник зупиняється на вступі до книги, де викладено її концептуальні засади. К.Кадлець солідаризується з основними ідеями теоретичної моделі українського вченого, порівнюючи його внесок в українську науку зі значенням праць Ф.Палацького для чеської історіографії. Особливо сміливими, на його думку, є твердження М.Грушевського про спадкоємність і нерозривність української державницької традиції від часів Київської Русі та акцентування ваги давньоруської культурної спадщини у становленні московської, литовської і всієї східноєвропейської ідентичності. Високо поцінуючи науковий рівень праці, К.Кадлець не оминає також її спірних моментів. Він зауважує недостатню аргументованість висунутих М.Грушевським гіпотез, надмірну категоричність у їх відстоюванні, що дисонує з загальною бідністю відомих і доступних історичних джерел. У висновках рецензент ще раз підносить вагу першого тому «Історії українського народу» як важливого історіографічного явища: «Праця М.Грушевського написана з такою надзвичайною ерудицією та спирається на таку багату літературу і такі численні джерела, що належить до найвидатніших досягнень слов'янської літератури за останні десять років»¹¹.

«Český Časopis Historický» відгукнувся на «Історію українського народу» ґрунтовною рецензією історика та публіциста Яна Славіка. На початку свого огляду рецензент виявляє власне кредо щодо самої суті української – чи як цей автор послідовно вживає – «малоруської» справи. Я.Славік заявляє, що він не стоїть на позиції тих учених, «які в спорі велико- і малоруському займають вкрай негативне становище, яке ще в 60-х роках найбільш повно виразив російський міністр словами: «українського народу не було, немає й бути не може». Далі рецензент визнає, що «ця фаза спору, коли поважно бралася під сумнів сама екзистенція малорусів як окремого етнографічного витвору, належить уже майже минувшині. Малоруський народ є й буде»¹². Чеський дослідник ставить питання, чи був цей малоруський народ віддавна, чи диференціювався ще на порозі слов'янської історії? Він ставить під сумнів позитивні відповіді М.Грушевського на ці питання. Тези українського вченого, підкреслює він, «значно відрізняються від нашого погляду». З'ясовуючи останній, рецензент каже, що «для нас українці є частиною племені *guského*, витвором загалом лише другорядного, спеціального розвитку, який *guský* народ проробив найбільшою мірою в історичних часах»¹³. Обережність автора в цьому аспекті йде настільки далеко, що він визнає за необхідне «вважати тільки з відповідним застереженням [...] вбачання в південних племенах руських, які називає найстарший руський літопис, предків сучасних «малорусів», хоча це й стало вже «якоюсь звичкою»¹⁴.

Далі Я.Славік говорить про те, що львівський професор не задовольнився цією гіпотезою, а «зкомбінував чи швидше виелімінував з візантійських джерел ідентичність антів з «українськими» племенами». Етнонім «українці» чеський учений послідовно бере в лапки. «Ціла «антська» гіпотеза проф. Грушевського, – пише далі Я.Славік, – має дуже мало доказів. З усіх свідчень, які Грушевський наводить, жодне не є настільки доказовим, щоб давало підстави убачати в антах предків «українців»¹⁵. Єдине, з чим погоджується рецензент, це те, що «поселення антів співпадали, мабуть, частково з поселеннями пізніших малорусів, але й тут дуже важко утримувати антів у країні між Дністром і Дніпром, як це робить Грушевський – треба посунути їх на південний захід до Карпат»¹⁶.

Докладно аналізуючи розділи «Історії українського народу», Я.Славік спеціально зупиняється також на критиці антинорманської теорії М.Грушевського. Він зазначає: «Намір захитати норманську теорію Грушевському вдався також мало, як і всім його попередникам, навпаки – безсторонній читач в об'єктивно написаному додаткові переконується, що інша теорія, крім норманської, на сьогодні є неможливою»¹⁷. У кінці свого огляду чеський дослідник віддає належне неабиякій ерудиції та високому фаховому рівню праці українського колеги.

Свою дискусію з історичними поглядами М.Грушевського Я.Славік продовжив за кілька років у рецензії на сьомий том «Історії України-Руси», що був присвячений дослідженню важливої проблеми генези української козаччини. До своєї першої рецензії чеський учений і відсилає читача, знову нагадуючи, що М.Грушевський нав'язує витоки українського народу до початків давньоруської держави. Етнізм «українці» в автора і тут, як і раніше, часто пишеться в лапках. Констатуючи обширність праці львівського професора, рецензент підкреслює присутність у ній спеціальних екскурсів з численними подробицями і розлогими цитатами, що разом з неекономністю у викладі спричинюється до надмірного зростання обсягу всієї праці: «Автор часто повторюється, багато що чуємо двічі й тричі [...], автор не економить на подробицях». Але поза цими негативними якостями, що ними, на думку рецензента, хибують усі томи «Історії України-Руси», Я.Славік визнає, що рецензований том у багатьох моментах кращий за попередні. «Праця набуває об'єктивності, – наголошує рецензент, – і не є тенденційною. Виклади про походження козацтва в основі, гадаю, переконують і, мабуть, не помилуюся, якщо скажу наперед, що тут маємо на довший час твір основний...»¹⁸. Серед помічених недоліків чеський дослідник відзначає подекуди вільне поводження М.Грушевського зі своїми джерелами, бажання українського колеги сказати більше, ніж можуть дати документи тієї епохи¹⁹. Стисло зреферувавши зміст всього тому, Я.Славік висловлює побажання львівському професору якомога швидше порадувати читача продовженням своїх студій над українською козаччиною. Зауважимо, що схвально чеськими дослідниками були оцінені й інші козакознавчі праці М.Грушевського²⁰.

Поряд із суто науковими працями, чеські дослідники заці-

кавлено реагували також на науково-популяризаторську діяльність М.Грушевського. Так, коли в 1905 р. у Російській імперії вийшов друком «Очерк истории украинского народа», чеські наукові часописи відзначили його появу короткими бібліографічними повідомленнями. В них наголошувалося, що праця львівського професора, попри виразний популяризаторський характер, є першою спробою цілісного наświetлення українського минулого від передісторичних часів до початку ХХ ст.²¹.

З великою симпатією чеські науковці зустріли появу популярної «Ілюстрованої історії України». Так, празький «Časopis Musea Království Českého» відгукнувся на нову працю М.Грушевського рецензією К.Кадлеца. У ній чеський учений говорить про важливість науково-популяризаторської діяльності львівського професора, що сприяє кращому інформуванню не лише українського суспільства, але й представників інших народів, зацікавлених українською справою. Коротко зреферувавши зміст всієї книги та відзначивши ґрунтовність авторської оповіді, рецензент особливу увагу звернув на опрацювання М.Грушевським історії козаччини. На думку К.Кадлеца, це кращі сторінки у праці, бо наводяться не лише невідомі факти, а дається їх якісно нова інтерпретація²². Схвалення також, на думку оглядача, варта художня досконалість авторської оповіді, доступність книги для пересічного читача. Припало до смаку К.Кадлецу й ілюстративне оформлення праці, що дозволяє суттєво доповнити читачеві свої враження від прочитаного. «Вартість книги Грушевського, – резюмує критик, – полягає не лише в тому, що написана популярно словом ясним та загальнозрозумілим, а передусім у тому, що написав її найкращий знавець українського минулого»²³.

Цікаво відзначити, що схвально сприймаючи спроби М.Грушевського пробудити національну свідомість українців Наддніпрянщини шляхом видавання численних науково-популярних праць, чеські оглядачі водночас досить критично сприйняли боротьбу з просвітницькою діяльністю вченого з боку чорносотенних організацій. Так, на шпальтах чеських наукових часописів піддавалося осуду антиукраїнство одного з ідеологів київських чорносотенців Тимофія Флоринського. Оглядачі антиукраїнських опусів київського професора дивувалися з

його нестриманості при обговоренні української проблематики, підкреслювали політичну вмотивованість усієї дослідницької праці²⁴.

Своєрідним підсумком чеської грушевськіани початку ХХ ст. стали публікації з приводу сорокалітнього ювілею М.Грушевського, що припав на 1906 р. У розлогій статті на сторінках празького часопису «Slovansky Přehled», прикрашеної портретом М.Грушевського, спробу узагальнити його різнобічну працю здійснив Карел Кадлець²⁵. На переконання чеського дослідника, його український колега «належить до найплодовитіших і найгрунтовніших слов'янських дослідників», адже його організаційному таланту завдячує свій швидкий поступ львівське НТШ та київське УНТ; саме завдяки М.Грушевському українці нарешті отримали свою історичну метрику²⁶. Поряд з такою масштабною дослідницькою та науково-організаційною діяльністю, увагу К.Кадлеца привернула також громадсько-політична активність львівського професора, де він вже на практиці реалізує своє переконання щодо права українського народу на вільний культурний і громадський розвиток. Поділяючи оцінки, що прозвучали зі сторінок української періодики, К.Кадлець відзначає співмірність внеску М.Грушевського у розбудову українського життя поряд із його великими попередниками – Тарасом Шевченком і Михайлом Драгомановим. Визнанням наукових заслуг М.Грушевського з боку чеських колег стало іменування його в 1914 р. закордонним членом Королівського Чеського Наукового Товариства.

Не пройшов повз увагу чеських фахових часописів також вихід «Наукового збірника» на честь ювіляра. Підкреслювалося, що приурочення такої ошатної книги львівському професору свідчить про те, «що Грушевський має навколо себе гідну поваги наукову школу»²⁷. Чеські оглядачі співвідносили роль М.Грушевського в українській культурі зі значенням Михайла Ломоносова в російській. Стверджувалося, що завдяки його таланту як дослідника та організатора українці, попри вкрай несприятливі обставини для свого культурного розвитку, спромоглися на утворення фактичної Академії наук та розбудову широкого спектру українознавчих дисциплін²⁸.

Бурхливі події Першої світової війни значною мірою

ускладнили наукову комунікацію, а зниження темпів наукової праці самим М.Грушевським, його активне занурення в державотворчу роботу вплинули на інтенсивність сприйняття творчості дослідника у всіх національних історичних школах, втім і чеській. Проте, поодинокі видання українського вченого, що потрапляли до чеських книгозбірень, неодмінно ставали предметом обговорення. Так, на сторінках журналу «*Český časopis Historický*» у той складний для наукової комунікації час було відзначено появу науково-популярних творів М.Грушевського. Оглядачі підкреслювали, наприклад, що перевидана головою Центральної Ради «Ілюстрована історія України» є одним з кращих у фаховому сенсі опрацювань минулого українців²⁹. Зауважимо, що в часи війни поодинокі популярні нариси М.Грушевського було перекладено чеською мовою, що також з цікавістю сприйняла критика. Традиційно підносилися наукові та літературні прикмети перевиданих книг, наголошувалося, що нові видання, звільнені від цензурних утисків, містять значно більшу кількість ретельно зібраних матеріалів про український рух від середини ХІХ ст. і до перших кроків Центральної Ради³⁰. Прикметно, що після здобуття державної незалежності М.Грушевського було одним із перших серед закордонних науковців обрано в 1919 р. до складу Чеської Академії Наук і Мистецтв.

Активне обговорення чеськими дослідниками наукової та організаційної праці М.Грушевського відновилося в другій половині 20-х років, коли сам учений розгорнув бурхливу діяльність у ВУАН. Особливо їм імпонувало розгортання «Нестором української історії», як образно назвав М.Грушевського один із оглядачів³¹, широкої видавничої діяльності, що швидко принесла свої відчутні наслідки³². Особливу увагу критиків привертав часопис «Україна» – за одностайною їх оцінкою – найбільш представницька тогочасна трибуна українознавства. Наприклад, рецензуючи перші числа відродженої «України», професор Карлового університету Ярослав Бідло звернув увагу на ті важкі умови, в яких довелося українському вченому реалізувати свої творчі плани в радянській державі. Тож рецензоване видання як під оглядом його змістового наповнення, так і редакційної політики, – на переконання чеського оглядача, є безсумнівним свідченням крупного організаційного таланту М.Грушевського³³.

Жваве зацікавлення чеських оглядачів викликала публікація на сторінках журналу матеріалів, присвячених видатним діячам української культури XIX – початку XX ст. – М.Максимовичу, М.Костомарову, О.Лазаревському, П.Кулішу, В.Антоновичу³⁴. Особливу увагу у своїх дописах чеські оглядачі звертали на дослідження М.Грушевським на сторінках фундаментальних праць і спеціальних розвідок чесько-українських культурних взаємин³⁵.

Розлогими рецензіями чеська критика зустріла продовження М.Грушевським праці над «Історією України-Руси». На сторінках празького «*Časopis národního musea*» обидві частини дев'ятого тому прорецензував довголітній дослідник творчої спадщини українського вченого Я.Бідло. Охарактеризувавши М.Грушевського як «невтомного та плідного творця новочасної історіографії (а значною мірою – й революційної історії) України або – краще – українського народу», рецензент підкреслив важливість продовження ним головної праці життя та гідну подиву наукову активність останніх років³⁶. Я.Бідло яскравими барвами змалював обставини творчості українського вченого в роки війни та революції, відзначивши складність написання та друку томів козацького циклу «Історії України-Руси», адже зібрані протягом багатьох років матеріали виявилися знищеними і доводилося всю підготовчу працю робити практично наново. Дев'ятим том, підкреслює рецензент, містить надзвичайно велику кількість нового джерельного матеріалу, котрий таким чином стає доступним широкому колу дослідників. Це дозволило українському вченому не лише реконструювати незнані сторінки Хмельниччини, але й багато в чому переглянути усталені в науці погляди. Рясно цитуючи уривки з праці М.Грушевського, оглядач акцентує оригінальність авторського підходу до вирішення багатьох наукових проблем, демонструє його ерудицію та фахову майстерність. Відзначає рецензент також стилістичну вправність автора, стверджуючи, що від тому до тому художня вартість «Історії України-Руси» непинно зростає. Перераховуючи дискусійні моменти дев'ятого тому, Я.Бідло докладно зупиняється на характеристиці М.Грушевським постаті Богдана Хмельницького та пише про значну полемічність його оцінок, котра втім, на переконання чеського дослідника, сприятиме

зростанню зацікавленості і в колі дослідників, і серед пересічних читачів особою гетьмана. На прикладі Хмельницького, стверджує Я.Бідло, М.Грушевський майстерно та всебічно продемонстрував те, чим власне є історичний герой та наскільки складними можуть бути його стосунки з народними масами. Відзначив чеський оглядач цікаві додатки до книги та розлогий довідковий апарат³⁷. Дослідники, констатував наприкінці огляду Я.Бідло, з нетерпінням очікують продовження важливої праці над тією буремною добою.

На вихід чергової частини «Історії України-Руси» рецензійною статтею «Розквіт та занепад України» відгукнулася також відома своїми українськими симпатіями газета «Prager Presse» – неофіційний речник Міністерства зовнішніх справ³⁸. Дев'ятий том на її шпальтах було названо новим каменем, який М.Грушевський заклав у проваджену ним протягом десятків літ будівлю цілісного синтезу української історії. Рецензент акцентував значущість описуваних у новій праці подій не лише суто з історичного погляду, оскільки останні роки Хмельниччини були позначені потужним у новий час злетом українських державницьких змагань, алей з огляду на їх суспільний резонанс – подібність реконструйованих у книзі подій недавньому незалежницькому зриву одного з найбільших слов'янських народів. Враховуючи солідну історіографічну традицію опрацювання козацької доби в працях українських, польських та російських дослідників, М.Грушевський, наголосив рецензент, зумів сказати своє вагоме та оригінальне слово не лише в джерелознавчому аспекті – залучення величезної кількості нововіднайдених документів, але й у спробі нового погляду на відомі, значною мірою міфологізовані попередньою традицією історичні факти та персоналії. Незважаючи на героїчний характер описуваних подій, їх важливість у подальшій долі українського народу та близькість до недавньої доби Визвольних змагань, М.Грушевський, підкреслювалося в рецензії, зміг утриматися на висоті об'єктивного дослідника, стримано та коректно відтворити своєрідність тієї бурхливої епохи³⁹.

Своєрідним підсумком у сприйнятті сучасниками діяльності М.Грушевського стало широке відзначення восени 1926 р. шістдесятиліття з дня його народження та сорокової річниці наукової та науково-організаційної діяльності. Серед значної

кількості присвячених ювіляру публікацій відчутним був і голос його чеських колег. Розлога ювілейна стаття, написана Ярославом Бідло та прикрашена портретом ювіляра, з'явилася на сторінках «Prager Presse». У його нарисі було охарактеризовано багату наукову, літературну та політичну діяльність ученого, з особливим наголосом на здобутках львівської доби.

Докладніше автор зупинився на «Історії України-Руси», яка, за його словами, «належить до найбільших і найпомітніших праць історичної літератури цілого світу не лише через свій обсяг і багатство узагальненого матеріалу, але й завдячуючи високому фаховому рівню, своїй концепції, широті погляду та незвичайній науковій чіткості»⁴⁰. Для Я.Бідло головна праця ювіляра є твором, що відповідає практично всім вимогам модерної світової історіографії, оскільки в ньому представлено не традиційне змалювання політичної історії, а цілісний образ історії культури, в якому політична історія є тільки одним із вимірів інтегральної історії. Особливо характерними для концепції та методологічних уподобань М.Грушевського дослідник називає п'ятий і шостий томи його великої праці. Саме в них найбільш талановито змалювано синтез соціальних, адміністративно-правових, церковних, економічних і культурних відносин, що панували на українських землях від XIV до XVII ст., тобто в часи активного творення української нації. «Грушевський, – наголосив чеський дослідник, – що написав свою працю в національно-українському дусі, аби послужити українській окремішності, залишився в цілому об'єктивним істориком. І саме ця його об'єктивність спричинює те, що фахівець, який хоче можливо докладно пізнати історію українського народу, приходять зі студією «Історії» Грушевського до переконання, що нинішнє становище українців як самостійної нації є природним наслідком особливого історичного розвитку земель, які вони замешкують»⁴¹. У цьому сенсі Я.Бідло порівнює «Історію» М.Грушевського з працею Франтішека Палацького про минуле чеського народу: обидва твори написані в патріотичному дусі і разом із тим засновані на суворій об'єктивності та відповідають усім науковим вимогам. Тому не дивним є для чеського професора, що «Історія» М.Грушевського мала колосальний вплив на поступ і розвиток українського національного життя. Я.Бідло переконаний, що було б вдячною

темою порівняти М.Грушевського з Ф.Палацьким також з погляду їх внеску в організацію наукового верстату. Адже українському вченому завдячують і НТШ у Львові, і УНТ та ВУАН у Києві своєю визначною діяльністю на полі науки.

Коротко змалювавши політичну діяльність М.Грушевського в часи української державності (оцінювати її, як вважає Я.Бідло, ще не час), дослідник ставить у заслугу М.Грушевському факт повернення в радянську Україну, де видатний історик взявся до організації наукової праці серед дуже важких матеріальних обставин. Він стверджує, що достатньо імпонуюче у науковому плані виглядає відновлена «Україна», а також дуже вартісна й оригінальна «Історія української літератури». Побажавши ювілярові міцного здоров'я та налагодження умов наукової праці, Я.Бідло насамкінець сказав: «Значення й заслуги Грушевського оцінено в Чехословаччині вже давно (1914), коли його іменовано закордонним членом «Королівського Чеського Наукового Товариства». 1919 р. Грушевський став членом «Чеської Академії Наук і Мистецтв». Гадаю, що його тішило б не менше, якби його популярна, вже не раз друкована «Ілюстрована історія України» з'явилася також по-чеськи. Для обопільних взаємин між українцями й чехословаками це було б вельми корисно»⁴². Щира симпатія, з якою написано ювілейний нарис Я.Бідло, викликала вдячний відгук його українського колеги, що назвав статтю на сторінках «Prager Presse» «одною з найкращих, які мені довелося побачити»⁴³.

Розлогою статтею на ювілей М.Грушевського відгукнувся й чеський славістичний журнал «Slovanský Přehled». Автор нарису філолог-україніст Франтішек Тіхи підмітив, що після смерті Лесі Українки та Івана Франка саме Михайло Грушевський є духовним лідером свого народу. Коротко змалювавши життєвий та творчий шлях ювіляра, чеський дослідник докладніше зупинився на львівському періоді, адже саме тоді вчений розгорнув «гідну подиву різнобічну діяльність»⁴⁴. «Історію України-Руси» Ф.Тіхи характеризує як твір епохальний, що разом із продуктивною науково-організаційною працею дав змогу М.Грушевському посісти почесне місце у пантеоні європейської науки. Відзначив дослідник і результативну діяльність ювіляра також в інших напрямках: видавничому, педагогічному, громадському тощо.

Сукупно вся ця жертвна праця видатного діяча на благо України дозволяє без перебільшення, стверджує чеський учений, назвати його «Батьком свого народу». Змалювавши широту наукових зацікавлень М.Грушевського в галузі історії, літератури та соціології, Ф.Тіхи підкреслив внесок ювіляра у вивчення українсько-чеських культурних зв'язків і на сторінках його синтетичних опрацювань, і в спеціальних студіях. Наприкінці нарису автор приєднався до оцінок, висловлених Я.Бідло, і від імені чеського наукового світу побажав ювіляру сили й енергії для нових творчих здобутків, а також довгих років життя дочекатися наслідків своєї праці⁴⁵.

Передчасна смерть М.Грушевського була з великим занепокоєнням сприйнята його чеськими колегами та викликала справжню зливу публікацій про вченого. Вже через кілька днів на трагічну звістку з Кисловодська відреагували провідні часописи країни⁴⁶. В некролозі на сторінках празького «Český Časopis Historický» М.Грушевського було названо найвидатнішим українським науковим і громадським діячем, вплив котрого відчувався далеко за межами Батьківщини: «Твори його мали величезнебудительське значення, також український національний рух знаходився значною мірою під його впливом»⁴⁷. З обуренням чеські вчені писали про намагання радянського керівництва імітувати турботу про померлого та його сім'ю після багатьох років жорстоких моральних тортур та фактичного заслання до Москви⁴⁸.

Розлогим некрологом на смерть М.Грушевського відгукнувся Ярослав Бідло – довголітній товариш померлого, що був чудово ознайомлений як із його творчою спадщиною, так і з загальним контекстом поступу українознавчих студій. Відреагувавши свого часу змістовними рецензіями на головні праці вченого, він був добре ознайомлений з обставинами діяльності українського колеги у різні періоди життя, а довголітнє листування з М.Грушевським робило його поінформованим про численні малознані нюанси творчої біографії київського академіка. Відтак некролог Я.Бідло несе на собі помітне мемуарне забарвлення.

На початку чеський учений з прикрістю зазначає, що замість ювілейної статті з приводу недалекого сімдесятиріччя М.Грушевського він змушений писати некролог на його передчасну

смерть, яка стала болісною втратою для всієї слов'янської науки. Схематично окресливши головні факти біографії українського колеги, автор зосередився на характеристиці його творчої спадщини, назвавши її фундаментальною. Вершиною діяльності Грушевського-науковця Я.Бідло називає «Історію України-Руси», що попри свою незавершеність і деякі недоліки, про які згадував і сам її автор, «є твором якщо не геніального, то високоталановитого синтетика, який своєрідним способом опанував як загальний матеріал джерел, так і фахову літературу, при цьому добре просунувся в сучасних соціологічних теоріях та має оригінальний погляд на всесвітню історію»⁴⁹. Новаторський характер синтезу М.Грушевського полягає у поєднанні традиційної політичної історії з історією культури, соціальних інститутів та економічних процесів. Незважаючи на свій виразно національний характер, «Історія України-Руси» є водночас твором наскрізь об'єктивним, що своєю критичністю переконує неупередженого читача у слушності авторських гіпотез. Згадавши про історико-літературні студії М.Грушевського, а також його різнобічну науково-організаційну працю, Я.Бідло підкреслив, що «втрата його неординарної особистості в українському науковому житті залишиться незамінною на довгі роки»⁵⁰.

Ярослав Бідло написав також першу серед неукраїнських авторів узагальнювальну працю, присвячену життю та діяльності вченого. У розповідному біографічному ключі автор розкрив становлення М.Грушевського як видатного організатора української науки, історика, літературознавця, публіциста, громадського та державного діяча. Як і інші дослідники, чеський учений докладніше зупинився на здобутках львівської доби життя та діяльності М.Грушевського. Стисло реферуючи зміст кожного з томів «Історії України-Руси», він акцентував оригінальність погляду свого товариша на цілу низку проблем вивчення минулого східноєвропейського регіону, що викликало гарячі дискусії в європейській науці кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.⁵¹. Схвально відгукнувся Я.Бідло про теоретико-методологічну основу історичних студій М.Грушевського, підкреслив його критичність та об'єктивність, поважну ерудицію, вправне володіння соціологічним методом. Цілком справедливо, вказує дослідник, український колега об'єктом своєї уваги

обрав широкий спектр проявів життя українського народу, соціологічним методом синтезувавши їх у цілісну картину. Вказав також дослідник на епохальність внеску М.Грушевського в розбудову джерельних підстав української історичної науки. Все це, вважає чеський учений, робить роль М.Грушевського в українській науці співмірною зі значенням Ф.Палацького для чехів⁵². Я.Бідло не оминув увагою й суспільно-політичну та просвітницьку діяльність М.Грушевського, вказавши на її важливе для модернізації українства значення.

Співчутливо змалювавши державотворчу діяльність голови Центральної Ради, дослідник підвів читача до природності його рішення повернутися в Україну. Останнє було зумовлено не лише науковими планами вченого, але й його світоглядними переконаннями у необхідності невідступно бути зі своїм народом⁵³. Слушність такого кроку Я.Бідло ілюструє багатими здобутками радянської доби діяльності М.Грушевського. Як сповнені трагізму чеський учений змальовує останні роки життя українського вченого, котрий, незважаючи на погіршення здоров'я, надалі намагався науково працювати.

Наприкінці книги Я.Бідло поділився з читачем своїми особистими враженнями від багаторічного знайомства з М.Грушевським, відзначивши небуденність його діяльної натури. Цікавим є свідчення чеського вченого про його останню зустріч з українським колегою напередодні повернення в Україну. У довірливій розмові М.Грушевський, зі слів його співбесідника, сказав, що вирішив змиритися з українською більшовицькою владою з огляду на те, що подальшу боротьбу українців з нею вважає марною справою⁵⁴. Масштабність творчої спадщини автора «Історії України-Руси» для чеського читача ілюстрував доданий до книги хронологічно укладений список головних наукових праць українського історика.

Підводячи підсумки дослідженню чеської грушевськіани першої третини ХХ ст. можемо ствердити, що чеська наука в своїх оцінках творчої діяльності М.Грушевського була об'єктивною та в цілому досить прихильною. Доброзичливість та об'єктивність чеських учених при зверненні до наукового доробку автора «Історії України-Руси» є особливо помітною при порівнянні з емоційними характеристиками його доробку з боку

російських і польських колег. Відсутність взаємних історичних претензій, важкий досвід імперського гніту, традиційно міцні чесько-українські культурні взаємини, особисті приятні стосунки вченого з чоловіми представниками наукового світу Богемії створили сприятливу атмосферу для побудови міжнаціонального історіографічного діалогу, в якому М.Грушевський відіграв роль лідера. Попри скептичне ставлення до антинорманізму автора «Історії України-Руси» та деякі застереження щодо сміливості його історичного моделювання, чеські вчені з великим визнанням ставилися до різнобічної культурної діяльності українського колеги, уважно відстежуючи появу його наукових творів. Найбільшого визнання чеських учених здобула науково-організаційна праця М.Грушевського, що на їх переконання легітимізувала українознавство як важливий напрямок славістичних студій. У цьому контексті загального визнання епохальності доробку Грушевського-науковця традиційним для чеських дописувачів стало порівняння його заслуг для української культури зі значенням Ф.Палацького для чехів. Тому не випадково, що найбільшим академічним титулом – закордонного члена національної Академії наук – український дослідник був відзначений саме в Чехії. Чеська історіографія також може похвалитися найчисленнішою грушевськіаною: спеціальні публікації, присвячені М.Грушевському, головно з нагоди його ювілейних дат, відтворювали образ видатного вченого-славіста, невтомного працівника на полі української культури, принципового оборонця національних інтересів.

¹ Гирич І. Польські кореспонденти Михайла Грушевського // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – Warszawa, 1998. – № 6–7. – S. 211–218; Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Tom II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 272–294; Тельвак В. Постаць Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.) // *Український історичний журнал*. – 2006. – № 5. – С. 67–82.

² Тельвак В. Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця XIX – першої половини XX століття // *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. V. – Х.: ФріМайнд, 2002. – С. 64–78; Юсова Н. О.Є.Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла

Грушевського // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 259–268; Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. 2-е вид., перероб. і доп. – К.: ВД «Стилос», 2006. – С. 89–94.

³ Курасв О. Перший історичний авторитет України. Михайло Грушевський і німецьке українознавство // Вісник НАН України. – 2000. – № 3. – С. 55–58.

⁴ Моторний В., Гнатюк М. Діяльність М. Грушевського в оцінці чеської академічної громадськості // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 61–65; Вперше друком: Документи Масарика // Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 29–30. – С. 17–19; Чеські адресати Михайла Грушевського // Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 29–30. – С. 20–25.

⁵ J.P. [Polivka J.] Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1905. – Sešit 4. – S. 468–469.

⁶ Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1899. – Ročník V. – S. 392.

⁷ Грушевський Мих. Історія України–Руси. Т. I. У Львові, 1898 // Věstník Slovanských Starožytosti. – Praha, 1899. – Svazek II. – S. 54. Огляд був поданий без авторства.

⁸ Див.: Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2006. – Випуск 10/11. – С. 634–635.

⁹ Кордуба М.: Грушевський Михайло. Історія України–Руси. Т. I. До початку XI віка. У Львові, 1898 // Věstník Slovanských Starožytosti. Vydává Dr. Lubor Niederle. – Praha, 1899. – Svazek III. – S. 63–67.

¹⁰ Kadlec K.: Hruševskýj Mychajlo, Istorija Ukrainy–Rusy (6. svazek, Lvov, 1907) a Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906) // Sborník Věd Právních a Státních. – 1909. – Ročník IX. – S. 298–305.

¹¹ Ibid. – S. 301–302.

¹² Slavik Jan: Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig: Teubner, 1906. I Band // Český Časopis Historický. – Praha, 1908. – Sešit 2. – S. 214.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid. – S. 215.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid. – S. 217.

¹⁸ Slavik J.: Hruševskýj Michajlo, Istorija ukrainkoj Kozaččini. T. I. do roku 1625. Kijev–Lvov, 1909. Kripijakevič Ivan. Materiali do istorii ukrainkoj Kozaččini. T. I. Dokumenti po rik 1631. Lvov, 1908 // Český Časopis Historický. – Praha, 1910. – Sešit 3. – S. 335.

¹⁹ Ibid. – S. 339.

²⁰ Див. напр.: Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1909. – Sešit 4. – S. 498–499.

²¹ Див. напр.: Zprávy knihopisné // Časopis Musea Království Českého. – Praha,

1905. – Svazek první. – S. 197; Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1905. – Sešit 3. – S. 361.

²² Kadlec K.: Михайло Грушевський, Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911. Stran 551 // Časopis Musea Království Českého. – Praha, 1912. – Svazek první. – S. 177–178.

²³ Ibid. – S. 178.

²⁴ Див. напр.: Polivka J.: Prof. T.D. Florinskij, Slavjanskoje plemja // Český Časopis Historický. – Praha, 1908. – Sešit 1. – S. 85–90.

²⁵ Kadlec K. Mychajlo Hruševskýj // Slovansky Přehled. – 1909. – № 11. – S. 163–167.

²⁶ Ibid. – S. 163–167.

²⁷ Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1906. – Sešit 4. – S. 503–504; Rozhledy a správy // Slovansky Přehled. – Praha, 1906. – Ročník VIII. – S. 338–339.

²⁸ Boczkowski H. Ukrainská akademie věd // Časopis Musea Království Českého. – Praha, 1916. – Svazek druhý. – S. 210.

²⁹ Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1919. – Ročník XXV. – S. 156.

³⁰ Див. напр.: Brtník V.: M. Hruševskýj, Ukrajina a Ukrajinci. Praha, F. Švejda 1918, 96 s. // Lira. – Praha, 1917/1918. – № 1. – S. 799–800.

³¹ Ch.: Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під редакцією академіка Михайла Грушевського // Slovansky Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 775.

³² Див. напр.: А. Ф.: Науковий збірник за рік 1925. Том XX під редакцією голови історичної секції Всеукраїнської Академії Наук Михайла Грушевського (Державне видавництво України, Київ 1926) // Slovansky Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 643; Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1927. – Ročník XXXIII. – S. 677; V. Ch.: За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. Державне видавництво України. R. 1927 // Slovansky Přehled. – Praha, 1927. – Ročník XIX. – S. 712; Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1929. – Ročník XXXV. – S. 224; Charvat V.: За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. Державне видавництво України. R. 1928 // Slovansky Přehled. – Praha, 1929. – Ročník XXI. – S. 142–143.

³³ Bidlo J.: Ukraina, naukovy tr'öchmisjačnyk ukrainoznavstva za rok 1924 // Časopis národního musea. – Praha, 1925. – Ročník XCIX. – S. 83–87.

³⁴ V. Ch. Časopisy // Slovansky Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 481–482; Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1927. – Ročník XXXIII. – S. 677; Ch.: Україна. Науковий двохмісячник українознавства під редакцією акад. М.Грушевського. Книга 6. 1925. Київ // Slovansky Přehled. – Praha, 1927. – Ročník XIX. – S. 72–73; Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1928. – Ročník XXXIV. – S. 459.

³⁵ Charvat V.: Михайло Грушевський: Впливи чеського національного руху XIV–XV вв. в українським життю і творчості, як проблема досліду. Кілька заміток і дезидерат. Lvov. Nákladem Tovarystva im. Ševčenko // Slovansky Přehled. – Praha, 1927. – Ročník XIX. – S. 545–546.

- ³⁶ Bidlo J.: Mychajlo Hruševs'kyj, Istorija Ukraïny–Rusy. Tomu devjatoho perša polovyna (Chmelnyččyny roky 1650–1653). DVU, 1928. – Tomu devjatoho druha polovyna (Chmelnyččyny roky 1654–1657). DVU, 1931 // Časopis národního musea. – Praha, 1931. – Ročník CV. – S. 130–131.
- ³⁷ Ibid. – S. 142.
- ³⁸ Див. докл.: Гехтер М. «Prager Presse» и ее служение славянскому делу // Славянская книга. – Прага, 1926. – Май–июнь. – С. 207–214.
- ³⁹ М.Н. Der Ukraine Glanz und Niedergang (M.Hruševs'kyj: Geschichte der Ukraine) // Prager Presse. – Prag, 1931. – № 99. – S. 8.
- ⁴⁰ Bidlo J. Michajlo Hruševskij // Prager Presse. – Prag, 1926. – № 267. – S. 5.
- ⁴¹ Ibid.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Чеські адресати Михайла Грушевського // Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 29–30. – С. 25.
- ⁴⁴ Tichý F. Michajlo Hruševskýj // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 643.
- ⁴⁵ Ibid. – S. 645.
- ⁴⁶ Див. напр.: Dr. V.V. Michajlo Hrušovskij zemřel // Lidové noviny. – Praha, 1934. – 27 listopada. – S. 4.
- ⁴⁷ Z.H. [Hájek Z.] Zprávy // Český Časopis Historický. – Praha, 1934. – Ročník XL. – S. 671.
- ⁴⁸ Slavík J. Michajlo Hruševskýj // Slovanský Přehled. – Praha, 1934. – Ročník XXVI. – S. 311.
- ⁴⁹ Bidlo J. Mychajlo Hruševs'kyj // Slavische Rundschau. – Prag, 1935. – Jg. 7. – S. 62.
- ⁵⁰ Ibid. – S. 64.
- ⁵¹ Bidlo J. Michal Hruševs'kyj. – Praha: Nakladem České Academie Věd a Umění, 1935. – S. 7–9.
- ⁵² Ibid. – S. 13.
- ⁵³ Ibid. – S. 26–27.
- ⁵⁴ Ibid. – S. 34.